

શાન્તિભાઈ આચાર્ય : બોલીવિદ્ કે લોકસાહિત્યકાર ?

‘અમે બોલીઓ છીએ’-ને આધારે | ડૉ. પિંકી પંડ્યા

[‘અમે બોલીઓ છીએ’ : લે. શાન્તિભાઈ આચાર્ય, પ્ર. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ-૯, પ્ર. આ. ૨૦૦૯, પૃ. ૧૮+૪૬૯, કિં. રૂ. ૩૦૦/-]

‘અમે બોલીઓ છીએ’ – શીર્ષક વાંચતાં જ લાગે કે જાણે વિવિધ બોલીઓ આપણને તેમનો પરિચય આપવા ઉત્સુક છે, આપણે બાજુમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ અને તેઓ જાણે ટહુકો કરીને આપણું ધ્યાન તેમના તરફ દોરી રહી છે. શાન્તિભાઈએ આપેલું આ શીર્ષક એ રીતે મનોહર અને યથાર્થ છે. ગુજરાતમાં ભાષાવિષયક અભ્યાસ આમ પણ ઓછો થઈ રહ્યો છે, માન્ય ગુજરાતી વિશેના સંશોધનાત્મક અભ્યાસો પણ આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલા થઈ રહ્યા છે. માતૃભાષા તરફ, તેના અભ્યાસ તરફ ઓરમાયું વલણ દાખવવામાં આવતું હોય તે સંજોગોમાં તેની પ્રાદેશિક બોલીઓ વિશે, ગુજરાતમાં રહેતા આદિવાસીઓના ભાષાસ્વરૂપ વિશે કેટલા લોકોનું ધ્યાન જાય ? આ પુસ્તક દ્વારા શાન્તિભાઈ આવી જ રીતે ગુજરાતની પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચવાની કોશિશ કરી રહ્યા છે.

‘અમે બોલીઓ છીએ’ પુસ્તકમાં શાન્તિભાઈએ ગુજરાતના પ્રદેશોની વિવિધ બોલીની સામગ્રી તથા ભાષાઅભ્યાસ રજૂ કર્યા છે. આ અભ્યાસમાં ત્રણ પ્રદેશોની બોલીઓ – કચ્છી, સૌરાષ્ટ્રી તથા ઉત્તર ગુજરાતની બોલીઓ ઉપરાંત વિવિધ આદિવાસી પ્રદેશોની બોલીઓનો – જેમાં ઉ. ગુજરાતના સાબરકાંઠાના, મધ્ય ગુજરાતના વડોદરાના, દ. ગુજરાતના સુરત તથા ડાંગ વિસ્તારનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત તેમણે ઉત્તર ગુજરાત સીમા પરની રાજસ્થાની બોલીની સામગ્રીનો પણ અહીં ૧ વાર્તારૂપે સમાવેશ કર્યો છે. આ વિવિધ બોલીઓની સામગ્રી તેમણે ૩૩ વાર્તાઓ સ્વરૂપે રજૂ કરી છે. કચ્છી બોલીની જ્ઞાતિવાર ભાષક દ્વારા કહેવાયેલી સામગ્રી ૧૨ વાર્તાઓ દ્વારા રજૂ કરી છે, જેમાં રાજગોર બ્રાહ્મણની ૪, જૈન ઓશવાળની ૪, સંઘારી કચ્છીની ૧, ભાટિયા કચ્છીની ૧, જત મુસ્લિમની ૧ અને સીદી કચ્છીની ૧ વાર્તાનો સમાવેશ થાય છે. તો સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ પેટાબોલીઓની સામગ્રી ૧૦ વાર્તાઓ રૂપે રજૂ કરી છે. જેમાં હાલારી બોલીની ૪, ગોહિલવાડી બોલીની ૫ અને ભાલપંથકની ૧ વાર્તાનો સમાવેશ થાય છે. ઉત્તર ગુજરાતની ત્રણ બોલીઓ – દાંતાઈ બોલીની ૧, થરાદરી બોલીની ૧ તથા વાવેચી બોલીની ૧ – કુલ ૩ વાર્તાઓ આપી છે. તો ગુજરાતના સાત આદિવાસી વિસ્તારોની ભાષાસામગ્રી દરેક બોલીની એક એમ ૭ વાર્તાઓ દ્વારા આપી છે. આ ૩૩ વાર્તાઓ ઉપરાંત રાજસ્થાનીની સાંચોરી બોલીની ૧ વાર્તા આપી છે.

શારીરિક નાદુરસ્તી સાથે શાન્તિભાઈએ બોલીઅભ્યાસનું મહાઅભિયાન આદરેલું છે, તે સહુ કોઈ જાણે છે. આ પુસ્તક પણ તે મહાઅભિયાનનો જ અંશમાત્ર છે, તે આ વિસ્તારોની યાદી જોતાં ખ્યાલ આવે છે.

તેમણે પોતે જ પ્રસ્તાવનાની શરૂઆતમાં જ નોંધ્યું છે તે અનુસાર આમાંની મોટા ભાગની વાર્તાઓ સંગ્રહ રૂપે અથવા કોઈ સામયિકના લેખ રૂપે પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. આ પુસ્તકની વાર્તાઓ જોતાં ખ્યાલ આવે છે કે આ વાર્તાઓ ‘ભાષાવિમર્શ’, ‘વિદ્યા’ વગેરે જેવા સામયિકો ઉપરાંત ‘સીદી-કચ્છી વાર્તાઓ’, ‘હાલારી બોલી’, ‘બોલીવિજ્ઞાન : કેટલાક પ્રશ્નો’, ‘હુંડો વાત

મોંડીએ’, ‘લવઘણાની વાર્તા : તેના પરિસરમાં’, ‘દક્ષિણ ગુજરાતની કુંકણી વાર્તાઓ’ વગેરે પુસ્તકોમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે. પરંતુ પુનઃપ્રકાશિત થયેલી આ સામગ્રીમાં બોલીના ભાષાકીય અભ્યાસની અપેક્ષા સંતોષાઈ નથી.

શાન્તિભાઈએ બોલીઅભ્યાસ માટે નિયત ઢાંચો સ્વીકાર્યો હતો : પૂર્વ ભૂમિકા, કેન્દ્ર પરિચય, ભાષકવિશેષ, ભાષા-બોલી સામગ્રી, ભાષાપૃથક્કરણ – ૧. ધ્વનિતત્ત્વીય ૨. રૂપતત્ત્વીય ૩. શબ્દતત્ત્વીય ૪. વાક્યતત્ત્વીય ૫. સમાજતત્ત્વીય. પરંતુ અહીં બધી સામગ્રીનો આ ઢાંચા અનુસાર અભ્યાસ મળતો નથી.

જે વાર્તા-બોલીસામગ્રીનો અભ્યાસ થયો છે, તે બધી વાર્તાઓને એકસરખી માવજત મળી નથી, તેનું એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે પહેલાં પ્રકાશિત થઈ ચૂકેલી વાર્તાઓને અહીં એકઠી કરવામાં આવી છે. વાર્તાના કેન્દ્ર વિશેની વિગતો, ભાષક વિશેની વિગતો, વાર્તાનું ગુજરાતીકરણ, વાર્તાનું ભાષાકીય પૃથક્કરણ – પૃથક્કરણમાં સમાવિષ્ટ વિગતો – વગેરેમાં એકસૂત્રતા જળવાયેલી જોવા મળી નથી.

‘અમે બોલીઓ છીએ’ની ૩૩માંથી ૧૮ વાર્તાઓનું ગુજરાતીકરણ મળે છે. બાકીની ૧૫ વાર્તાઓનું ગુજરાતીકરણ નહીં આપવા માટે શાન્તિભાઈએ કોઈ સ્પષ્ટતા કરેલ નથી. શક્યતઃ એના ગુજરાતીકરણની જરૂર ન જણાઈ હોય. પરંતુ બોલીગત વાર્તાઓમાં ગુજરાતીકરણનું મહત્ત્વ તેમણે પ્રસ્તાવનામાં સ્પષ્ટ કર્યું છે. હાલારી બોલીનો ફકરો આપ્યા બાદ તેમણે નોંધ્યું છે કે ‘આપણામાંથી કેટલા આ ફકરોને સમજશે ? અહીં દૃષ્ટાંત ભલે માત્ર હાલારીનું લીધું છે પરંતુ સમસ્યા ગુજરાતના બધા જ વાક્ય વિસ્તારો (બોલીભેદો)ને લાગુ પડે છે.’

વાર્તાના કેન્દ્ર અંગે ‘બની જે જત’, ‘ત્રત દોન ને મહા પુન’ જેવી વાર્તાઓમાં વિગતે, ઐતિહાસિક માહિતી સાથે નોંધ લીધી છે; તો ‘દેવનારાયણ’, ‘માંદાનો ખાટલો ઘરમાં સે’ના કેન્દ્રનો ઉલ્લેખ માત્ર શીર્ષકમાં જ અપાયો છે. વાર્તા કહેનાર ભાષકની માહિતી સંદર્ભે પણ એકસૂત્રતા જળવાઈ નથી. જત કચ્છી ભાષકની વિગતે માહિતી આપવા ઉપરાંત તેમના ભાષા-સમાજ જૂથની પણ કેટલીક માહિતી અપાઈ છે. થરાદરી, પોશીનાપટ્ટાની ભીલી બોલીના ભાષકો સંદર્ભે જરૂરી વિગતો નોંધી છે. રાઠવી ભીલીના ભાષકનો માત્ર ઉલ્લેખ છે તો દાંતાઈ બોલી, શામળાજી વિસ્તારની ભીલી, તડવી ભીલી વગેરેના ભાષકનો ઉલ્લેખ પણ કરેલ નથી. જ્ઞાતિવાર બોલીઓમાં જૈન કચ્છી બોલીઓમાં બે વાર્તાઓમાં ભાષકનો ઉલ્લેખ માત્ર છે, બે વાર્તામાં નથી; તો રાજગોર બ્રાહ્મણની ચાર વાર્તાઓમાંથી એકમાં જ ભાષકનો ઉલ્લેખ છે, ત્રણમાં નથી. એક જ ભાષકે ચારેય વાર્તાઓ કહી છે કે કેમ તેવી પણ કોઈ સ્પષ્ટતા કરેલ નથી.

શાન્તિભાઈના બોલીના કાર્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ બોલીના અભ્યાસનો છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં તેમના સંશોધનાત્મક અભ્યાસનું સાતત્ય જળવાયેલું જોવા મળતું નથી. તેમની કચ્છી બોલીઓમાં જત કચ્છી અને સીદી કચ્છી સિવાયની વાર્તાઓનું ભાષાપૃથક્કરણ થયું નથી. ઉત્તર ગુજરાતની ત્રણેય બોલીઓ – વાર્તાઓનું તથા આદિવાસી સાતેય બોલીઓ – વાર્તાઓનું ભાષાપૃથક્કરણ છે. પરંતુ ગોહિલવાડીની પાંચમાંથી ત્રણ વાર્તાઓનું પૃથક્કરણ છે, બે વાર્તાનું નથી. હાલારી બોલીમાં ચોથી વાર્તા પછી પૃથક્કરણ અપાયું છે. પરંતુ એ પૃથક્કરણ માત્ર ચોથી વાર્તાનું છે કે ચારેય વાર્તાનું – તેની સ્પષ્ટતા નથી. અને રાજસ્થાની બોલીની તો માત્ર સામગ્રી સિવાય ગુજરાતીકરણ કે ભાષાપૃથક્કરણ – કશું જ નથી.

તેમણે કરેલા ભાષાપૃથક્કરણ પણ ક્યાંક ટૂંકમાં છે, તો ક્યાંક અત્યંત વિગતવાર છે. કુલ ૩૩ વાર્તાઓમાંથી લગભગ ૧૫ વાર્તાઓનું ભાષાપૃથક્કરણ અપાયું નથી. એ સંજોગોમાં એ જે-તે બોલીની અભ્યાસ માટેની કાચી સામગ્રી બની રહે છે અથવા લોકસાહિત્યની કૃતિ.

પુસ્તકના પ્રકાશન સંદર્ભે તેમનો મુખ્ય હેતુ ભાષાપૃથક્કરણનો નહીં હોય, તેવું અનુમાન તેમણે આપેલા આ પૃથક્કરણોને આધારે કરી શકાય તેમ છે. કારણ કે તેમણે આ પૃથક્કરણો પહેલાં જુદા જુદા હેતુસર, જુદા જુદા સંદર્ભોમાં કરેલું હતું. તેથી પૃથક્કરણોમાં પણ સાતત્ય જળવાયેલું નથી. જેમકે,

૬ કુલ પૃથક્કરણોમાંથી પાંચ પૃથક્કરણમાં ‘ધ્વનિતત્ત્વીય’ પૃથક્કરણમાં સંયુક્ત વ્યંજનો વિશેનું પૃથક્કરણ નથી.

૭ ‘એક મત આપડી’ જેવી વાર્તાના પૃથક્કરણમાં રૂપાત્ત્વીય વિગતોની ઉદાહરણ વગર માત્ર નોંધ અપાયેલી છે.

૮ કુલ પૃથક્કરણમાંથી ચાર પૃથક્કરણમાં જ ‘વિભક્તિ’ની નોંધ છે, તેમાં પણ ‘નાં મે કુરો’માં તેનો સમાવેશ ‘ધ્વનિતત્ત્વીય’ પૃથક્કરણમાં કર્યો છે અને ‘ભાડાનો વર’, ‘સાસિ આય’ અને ‘લવઘણાની વાર્તા’માં તેનો સમાવેશ ‘રૂપાત્ત્વીય’ પૃથક્કરણમાં કર્યો છે.

૯ ‘વાક્યતત્ત્વીય’ પૃથક્કરણમાં પણ એકસૂત્રતા નથી. ‘ભાડાનો વર’ના પૃથક્કરણમાં બોલચાલ અને લેખનશૈલીના વાક્યભેદની ચર્ચા કરી છે. તો ક્યારેક લેખનશૈલી અને કથનશૈલી વચ્ચેનો ભેદ ચૂકી જવાયો છે. જેમકે, ‘બોનનો ભાઈ’માં ‘વીટી પડી ગય અન્દર ગાગયૂરમાં’માં તેમણે નોંધ્યું છે કે ‘ક્રિયાપદ પછીથી નામપદ પ્રયોજવાની શૈલી આ ભાષા-સ્વરૂપમાં લાક્ષણિક બની રહે છે’ તો ‘લવઘણાની વાર્તા’માં માત્ર વાક્યની નોંધ જ લીધી છે. તેનું પૃથક્કરણ કરેલ નથી.

૧૦ ક્યાંક વાક્યતત્ત્વીય પૃથક્કરણની વિગતો યોગ્ય લાગતી નથી. જેમકે, ‘સાસિ આય’માં ‘વ્યાં પાણી પય લીઠું’ માટે નોંધ્યું છે કે ‘સાતમું વાક્ય પી ક્રિયાપદના પ્રેરક પ્રયોગથી જુદું પડે છે. ગુજરાતીમાં ત્યાં પાણી પી લીધું એવું વાક્ય સામાન્ય રચનાનું છે.’ એ જ રીતે ભૂતકાળના પ્રયોગની નોંધ લીધી હોવા છતાં આ બોલીના ભૂતકાળના ‘જ’ પ્રત્યય ધરાવતાં વાક્યોને વિશિષ્ટ પ્રયોગ જણાવ્યા છે.

૧૧ તેમણે નિશ્ચિત ઢાંચા અનુસાર પૃથક્કરણને અંતે સમાજતત્ત્વીય કે સમાજવૈજ્ઞાનિક પૃથક્કરણની નોંધ લીધી છે. તેમાં પણ ‘બોનનો ભાઈ’ જેવી વાર્તામાં ટૂંકમાં – ‘સંબોધનને આધારે થતું સમાજદર્શન’ની નોંધ લીધી છે તો ‘રવો ગઢવી’ જેવી વાર્તામાં વિગતે નોંધ લીધી છે. તો વળી, ‘ભાડાનો વર’ વાર્તામાં સમાજતત્ત્વીય પૃથક્કરણ નહીં, પરંતુ ‘લોકકથાતત્ત્વીય’ વિગતો નોંધી છે.

૧૨ સામાન્ય રીતે બોલીના ભાષાકીય અભ્યાસ કરનાર પાસે વ્યાકરણી જ્ઞાનની સજ્જતાની અપેક્ષા રહે છે. અહીં વ્યાકરણી દૃષ્ટિએ કેટલાક વિવરણોમાં તેનો અભાવ લાગે છે. જેમકે, ‘ભાડાનો વર’માં તેઓ નોંધે છે કે ‘આન તો મેણી ગળી લીધી (અનુ : આણે તો મણી ગળી લીધો) ... આ મેણી કઈ ? નિશ્ચિત છે. આથી ‘મેણી’ ઉદ્દેશ્ય કે કર્તા છે તેને ચોક્કસપણે સૂચવવા (જે મેણી હતી તે) જેવું કર્તાવર્ધક પદ મુકાયું છે.’ – ‘મણિ’ તો કર્મ છે, તેને ‘કર્તા’ ન કહી શકાય, કર્તા તો ‘આણે’ (ત્રી. પુ. એ. વ. નું સર્વનામ પ્રયોજાયું છે) ને કહેવાય. તો ‘રવો ગઢવી’માં

વાક્યતત્ત્વીયમાં આપેલાં વાક્યોમાં ‘પાડો મારી અને ઉડઘાઈ રચેલા.’ વાક્ય માટે નોંધ્યું છે કે ‘વાક્ય ૧૩-૧૪ જેને ભાવેપ્રયોગ કહે છે તેનાં દૃષ્ટાંતો છે.’ અહીં ‘ઊંઘવું’ એ ક્રિયા જ છે, પરંતુ શાન્તિભાઈ તેને ભાવેપ્રયોગ જણાવે છે, જે યોગ્ય નથી... તો ‘અલ્યા ચ્યોથી આટલા રૂપિયા લાયા.’ જેવાં વાક્યો માટે નોંધ્યું છે કે ‘વાક્ય ૧૫-૧૬-૧૭માં ક્રિયાપદ કર્મમેળી હોઈ તે કર્મણિ રચનાનાં દૃષ્ટાંતો પૂરાં પાડે છે’ – આ ‘કર્મમેળી’ એટલે શું ? અને આ વાક્ય સાદી કર્તરિ રચના જ છે, કર્મણિ નહીં.

૧૩ વળી, તેમણે કચ્છી બોલીભેદોની સામગ્રી જ્ઞાતિ અનુસાર એકઠી કરી છે. આથી જ્ઞાતિ અનુસાર કેવા ભાષાભેદો હોય છે, તે જાણવાની અપેક્ષા જાગે છે. પરંતુ આ વાર્તાઓના ભાષાપૃથક્કરણ થયેલા નથી અને જે થયેલા છે, તેના પૃથક્કરણનો આધાર જ્ઞાતિ નથી. તેથી જાગેલી અપેક્ષા અધૂરી રહે છે.

૧૪ શાન્તિભાઈએ તેમની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે કે આ સંગ્રહ પાછળનો તેમનો સ્પષ્ટ હેતુ ‘અમુક શાસ્ત્રોના સંદર્ભમાં વાર્તાઓની શાસ્ત્રીય તપાસની ઝાંખી કરાવવી.’ પરંતુ ‘ક્યાં શાસ્ત્રો’ – તેની સ્પષ્ટતા નથી. તેઓ જણાવે છે કે વિભિન્ન પ્રજાઓ વચ્ચેના ગામા-અણગામા, તિરસ્કાર આદિ હોય છે, જે સાચા સંસ્કૃતિચિત્રો દ્વારા દૂર કરી શકાય; આ પ્રકાશન પાછળનો તેમનો મુખ્ય હેતુ આવાં સંસ્કૃતિચિત્ર આપવાનો છે. એટલે કે તેમનો મુખ્ય હેતુ ભાષાપૃથક્કરણનો નથી, લોકસાહિત્યના પરિચયનો છે.

૧૫ વળી, તેઓ પોતે જ પ્રસ્તાવનામાં જ જણાવે છે કે ‘જુદા જુદા, તેમ છતાં આ મુખ્ય હેતુના પોષક એવા દૃષ્ટિકોણથી આ બધી જ વાર્તાઓની વિગત નોંધતાં બીજું પુસ્તક થાય.’ તો જે વાર્તાઓ એક વાર અન્ય પુસ્તકમાં પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે, તેને એ જ રૂપમાં એ જ રીતે અન્ય નવા પુસ્તકમાં માત્ર એકઠી કરીને મૂકવાનું વિશિષ્ટ પ્રયોજન શું છે, તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

૧૬ શાન્તિભાઈ પ્રસ્તાવનામાં એમ પણ નોંધે છે કે ‘આ ભાષાસર્વેક્ષણની ટાઇપ્રત ત્રીસ વર્ષ પડી રહી (કે સડી રહી ?) !’માં તેમની વેદના દેખાઈ આવે છે. પણ એક પ્રશ્ન પણ ઊભો કરી આપે છે કે તેમણે કચ્છી, ઉત્તર ગુજરાતી કે આદિવાસી વિસ્તારોની વિવિધ બોલીઓ પર કામ કર્યું હતું, પ્રત પણ તેમની પાસે જ હતી, તો એ પરિસ્થિતિમાં વાર્તાઓના ભાષાપૃથક્કરણના તુલનાત્મક અભ્યાસને આધારે કેટલીક સામાન્ય લાક્ષણિકતાઓ તારવી શકાઈ હોત અને એવો કોઈ તુલનાત્મક અભ્યાસ કે તેનાં તારણો આ પુસ્તકમાં અપાયાં હોત તો આ પુસ્તકની સામગ્રી માત્ર પુનઃ પ્રકાશન ન બની રહેત.

૧૭ પ્રસ્તાવનામાંથી પસાર થતાં એક તકલીફ એ પડી કે શાન્તિભાઈએ પોતાના આ બોલી વિશેના અભ્યાસનો આરંભ કચ્છીથી શા માટે કર્યો, તે તેમને યાદ નથી, તેમને તે કચ્છ સાથેનો ઋણાનુબંધ લાગ્યો છે. જ્યારે ‘હુંડો વાત મોંડીએ’માં તેમણે આ માટે તેમના ગુરુ ડૉ. પ્રબોધ પંડિતની પ્રેરણા અને માર્ગદર્શનની નોંધ લીધી છે. પોતે જે ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવા માટે જાણીતા થયા છે, તે ક્ષેત્ર માટે ઘડનાર ગુરુને ભૂલી શકાય ?

૧૮ જે કોઈએ તેમનાં અન્ય પુસ્તકો કે સામયિકોના લેખ ન વાંચ્યા હોય તેમને આ પુસ્તક એકસાથે અનેક બોલીઓની સામગ્રી પૂરી પાડે છે, પુનઃ પ્રકાશિત સામગ્રી વળી આ દિશામાં કામ કરનારને પ્રેરણા પૂરી પાડે તેમ છે. તેમાંય તેમણે જ નોંધ્યું છે તેમ ‘ભાડાનો વર’ આ

પ્રકારના અભ્યાસ માટે ઉત્તમ નમૂનો છે તેમાં બેમત નથી, પરંતુ આમાં કોઈ નવાં સંશોધન ઉમેરાયાં નથી. કોઈ તુલનાત્મક અભ્યાસ નથી, પુનઃ પ્રકાશન હોવા છતાં વ્યાકરણી વિભાવનાઓની કેટલીક અસ્પષ્ટતાઓ દૂર થઈ નથી; તે ઉપરાંત સંસ્કૃતિચિત્ર આપવાનો ઉદ્દેશ વગેરે જોતાં, બોલીવિદ્ શાન્તિભાઈ કરતાં લોકસાહિત્યકાર શાન્તિભાઈને આ બોલીસામગ્રીના સંશોધક-સંપાદક કહી શકાય.